

СЕРЕДНЬОВІЧНІ КАМ'ЯНІ СКУЛЬПТУРИ З ТЕРИТОРІЇ ПРИАЗОВ'Я

Н. Є. Міненкова

В X – першій половині XIII ст. в степах Південно-Східної Європи панували тюркомовні кочовики, яких слов'янські літописи називають печенігами, торками, половцями. Номади тісно взаємодіяли з Руссю і залишили помітний слід в її історії і культурі, при цьому, самі також зазнали значного впливу з боку держави.

Печеніги, торки, половці були безписемними племенами. Дані про них збереглися в рукописних пам'ятках слов'ян, іноземних авторів, які хоч і містять іноді унікальну інформацію, проте без сумніву, мають суб'єктивний характер, оскільки, для написання багатьох епізодів автори використовували дані епічних творів, а також намагалися відобразити своє особисте ставлення до подій що відбувалися [Міненкова 2002. С. 84]. Саме тому головним джерелом для вивчення історії і культури цих народів були і залишаються археологічні пам'ятки. Вони представлені похованнями та монументальною скульптурою. Останній належить особливе місце серед пам'яток давнини кочовиків Південно-Східної Європи X - першої половини XIII ст. [Гераськова, 1991, С. 3].

Кам'яна скульптура віддавна привертала увагу дослідників (Нізамі, Рубрук тощо). Наукове ж вивчення кам'яних “баб” починається в другій половині XIX ст. Саме тоді разом з дослідженням скульптури, - першими спробами систематизації та класифікації [Міненкова, 2005, С. 11], відбулося друге грандіозне переміщення пам'яток з міст їх первісного знаходження. Вперше, пересування деяких скульптур було зроблено ще у XVII ст., коли нові мешканці степу, переміщали їх з курганів поближче до доріг де вони виконували роль постійних дорожніх знаків [Плетнева, 1974, С. 5.]. Внаслідок цих подій, багато унікальних культових комплексів – святилищ середньовічних кочовиків, складовою частиною яких були статуї, назавжди було знищено. Більшість екземплярів “кам'яних баб” перевезено до колекцій Москви, Дніпропетровська, Донецька, Маріуполя тощо. Історична доля святилищ визначила напрямки їх вивчення. Дослідження культових споруд кочовиків Південно-Східної Європи X - першої половини XIII ст. у сучасному кочовникознавстві відбувається двома шляхами. Перший напрямок: вивчення культових комплексів – святилищ, які за своїми функціями були призначені для здійснення обрядів, пов'язаних з світосприйняттям кочовиків і тому є важливим джерелом для вивчення світогляду номадів [Гуркни, 1989, С. 39-43; Гуркни, 1987, С. 100-109; Евглевский, 1996, С. 214-224]. Другий – опрацювання скульптури, як пам'яток, що надають уявлення про особливості одягу, прикрас, посуду, зброї цих народів [Плетнева 1974; Гераськова 1991; Красильников, 1999, с. 136]. Через картографування місць знаходження статуй С.А.Плетньовій вдалося встановити загальні кордони воловецької землі, а також межі восьми окремих воловецьких об'єднань.

В обох напрямках на сьогодні вченими зроблено вже багато: досліджено та опубліковано понад 1000 кам'яних статуй, близько 300 культових комплексів. Однак під час інтенсивних археологічних пошуків кількість цих пам'яток збільшується, що ставить перед дослідниками завдання вводити їх до наукового обігу.

В 2000 р. під час роботи археологічної експедиції біля села Стара Ласпа Тельманівського р-ну Донецької області керівник експедиції О.І.Привалов¹, звернув увагу автора на дві кам'яні статуї. Одна з них була розташована біля джерела на лівому березі

¹ Користуючись нагодою хочу вшанувати пам'ять археолога, завзятого дослідника приазовських степів Олександра Івановича Привалова, який трагічно загинув під час археологічних розкопок літом 2002 р.

річки Кальміус близько села Солнцево Старобешевського р-ну, друга у підніжжя кургану на правому березі річки Кальміус в 3 км на північ від с. Красний Октябрь.

Статуя № 1. (мал. 1). За повідомленнями місцевих жителів, до теперішнього місцезнаходження була привезена з Хомутовського степу. При дослідженні стояла вертикально вкопаною в землю до рівня зображення ніг і мала задовільну схоронність: частина голови ззаду та права частина обличчя пошкоджені. Стелоподібна скульптура виступала над сучасною поверхню на 1,00 м, близько третини її знаходиться у ґрунті. Ширина скульптури становить 0,46 м, товщина 0,23 м. Зображення без сумніву жіноче.

Виготовлена статуя із вапняку світло сірого кольору, поверхня груба, ніздрювата. Вивчаючи питання про місце виготовлення статуй Л.С.Гераськова прийшла до висновку, що матеріал з якого виготовлені екземпляри, брався з поверхні, тому встановлення місця походження каміння частково може відновити інформацію про первинне місцезнаходження “кам’яної баби”. За спостереженнями київської дослідниці одним із природних виходів вапняків був район Приазов’я, від Маріуполя до Ростова-на-Дону [Гераськова, 1991, с. 26-27]. Тому, можливо припустити, що статуя була виготовлена з матеріалу цієї місцевості.

Скульптура має масивну фігуру без шиї, плечі підняті до рівня вух, підборіддя низько спущено на груди. Більшість відомих екземплярів “кам’яних баб” має саме такий “обвантажений” абрис [Плетнева, 1974, с. 55]. На тулубі чітко зазначені груди та живіт округлої форми. Поза статуї є традиційною для середньовічної скульптури – полусидяча, як би присівши на постамент. В руках знаходиться чаша. Техніка ліплення – барельєф: передня частина об’ємна, спина плоска. Дана скульптура, як і більшість відомих екземплярів, має не пропорційні форми: занадто малі ноги порівняно з верхньою частиною. Це був спеціальний прийом майстрів пов’язаний із призначенням скульптури – стояти на поверхні кургану. При погляді знизу пропорційна форма ніг була б занадто великою, і навпаки “маленькі ноги” здавалися співвідносними з розмірами фігури.

Незважаючи на тяжкий традиційний контур верхньої частини тіла, зображення обличчя має портретну індивідуальність. Ніс і брова передані у Т-образній формі, очі значними заглибленнями, контури рота у формі протертої округленої канавки. На голові простежуються залишки головного убору. Форму шляпи через ушкодження встановити не можливо, проте на спині чітко простежується контури частини головного убору – лопасті, що прикріплена до шляпи на потилиці. Форма лопасті – овальна, внизу закінчується підвіскою прямокутної форми. Подібні форми лопастей С.О.Плетньова відносила до І типу [Плетнева, 1974, с. 38]. Шию “кам’яної баби” прикрашає намисто, яке складається з підвісок, трикутної форми. На скульптурі чітко зазначені елементи одягу – традиційний, як для жіночого, так і для чоловічого костюму, каптан, низ якого прикрашений трикутним орнаментом. Поли каптану розрізні, що було традицією саме жіночого одягу [Плетнева, 1974, с. 51].

У сучасному кочівникознавстві існує дві типології кам’яної скульптури. За класифікацією, запропонованою С.О.Плетньовою даний екземпляр відноситься до II типу, що був проміжним між, статуями зробленими у плоскій техніці і круглою скульптурою. Кругла реалістична пластика, на думку дослідниці, з’являється на початку XII ст. і існує до монголо-татарської навали [Плетнева, 1974, с. 65, 70]. Згідно типології Л.С.Гераськової даний примірник можна віднести до масиву “В”, який пов’язаний з половцями і датується часом перебування їх у степах Південно-Східної Європи [Гераськова, 1991, С. 81, 88].

Статуя № 2. (мал. 2.). Досліджений примірник представляв нижню частину скульптури – так звані “ноги”. Довжина статуї 0,9 м, ширина 0,52 м, товщина 0,2 м. Нижня частина, що при вертикальному положенні вкапувалася в ґрунт 0,4 м.

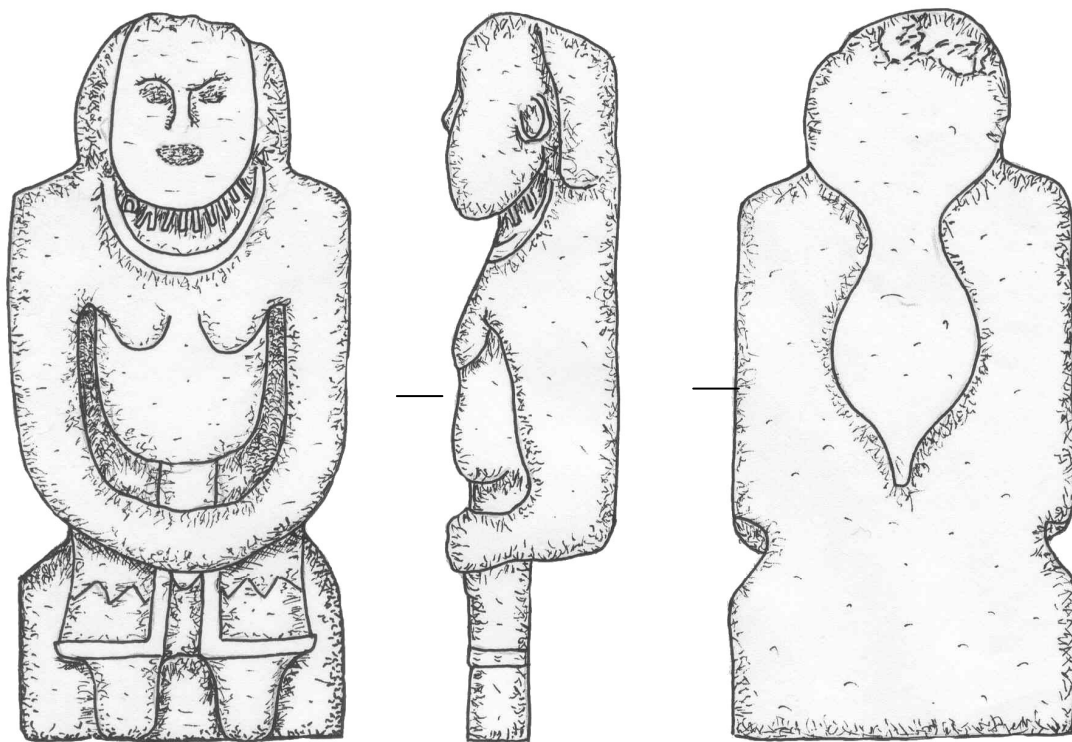

Рис. 1.

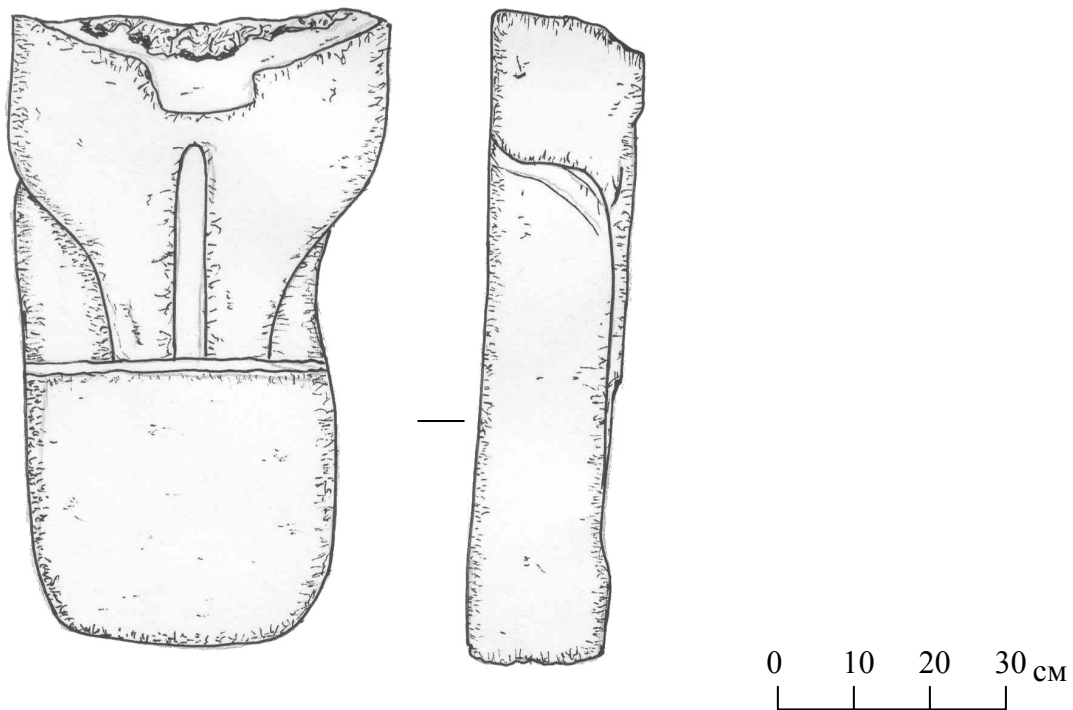

Рис. 2.

Скульптура виготовлена з сірого граніту. Візуальне обстеження дозволяє припустити, що це уламок напівсидячої статуї, виготовлений у формі барельєфу (передня частина об'ємна, спина плоска). Збереглася частина лівої руки та горщика прямокутної форми. Переважна більшість статуй “тримала” сосуд в руках, зображувався він, як правило, схематично у вигляді простого прямокутника. Представлені “ноги” є варіантом не численних скульптур, одягнутих у шаровари, або панчохи.

Незважаючи на фрагментарність, на наш погляд, цей примірник, як статуя № 1, за класифікацією С.О.Плетнєвої, можна віднести до II типу, а за типологію Л.С.Гераськової до масиву “В”.

Слід зазначити, що серед відомих примірників середньовічної кам'яної скульптури часто зустрічаються подібні фрагменти “ніг” [Евглевский, 1996; Мінєнкова, 1996, С.199-201; Привалова О.Я., Миненкова Н.Е, 1998, С. 59-71]. Хто, з якої метою їх розбивав питання дискусійне. Найбільш популярні дві точки зору: згідно першої, це робили русичі під час завойовницьких походів у степ, друга, яка на наш погляд, більш достовірна - самі кочовики і пов'язано це було з припиненням функціонування святилища.

Таким чином, представлені дві кам'яні статуї хронологічно відносяться до одного типу реалістичної скульптури. Подібною технікою ліплення з каміння, на нашу думку, володіли тюркомовні кочовики відомі під ім'ям половців.

Література

1. Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 3., 26,27; 81,88.
2. Гуркин С.В. К вопросу о семантике половецких святилищ // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1988 г. Тез. докл. к сем. – Азов, 1989. – С. 39-43.
3. Гуркин С.В. Половецкие святилища с деревянными изваяниями на Нижнем Дону // СА. – 1987. - № 4. – С. 100-109.
4. Евглевский А.В. Культовое захоронение половецких каменных изваяний в святилище на Мечетном поле в Донбассе // Древние культуры Восточной Украины (проблемы изучения и правовой охраны археологического наследия): Сб. научных трудов / Под ред. С.Н.Санжарова. – Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996. – С. 214-224.
5. Красильников К.И. Древнее камнерезное искусство Луганщины. - Луганск: Шлях, 1999. – 136 с.
6. Мінєнкова Н.Є. Кочовики Південно-Східної Європи X - I пол. XIII ст. в українській і російській історіографії. Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук (07.00.06) / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – С. 11.
7. Мінєнкова Н.Є. Печенеги, торки, половці за даними літописів слов'янського походження // Донецкий археологический сборник. – Вып. 10. – Донецк, 2002. – С. 84.
8. Мінєнкова Н.Є. Середньовічні статуї з фондів археологічного музею Донецького державного університету // Матеріали роботи IV міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. - К.: Соборна Україна, 1996. - С.199-201;
9. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. - Вып. Е4-2. – М.: Наука, 1974. – С. 5.; 55; 38; 51; 65;70.
10. Привалова О.Я., Миненкова Н.Е. О двух культовых памятниках средневековых кочевников степей юга Восточной Европы // Донецкий археологический сборник. - 1998. – №. 8. - С. 59-71.